

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ (ՀԱԻ)

ՆՈՐ ՏՎԹԱԼՆԵՐ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Նախաբան

Սույն հաղորդումը նպատակ ունի քննարկել բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի ամրոցաշինությանն առնչվող մի քանի խնդիրներ՝ հենվելով վերջին տարիներին պեղվող երեք բնակավայրերի, մասնավորապես Սոթք 2-ի, Նորաբակ 1-ի և Մարգահովիտի նյութերի վրա*:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պաշտպանական համակարգերը (ամրոցներ, ամրոց-բնակատաղիներ և դիտակետ-ամրոցները) պատկանում են համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հուշարձանների թվին: Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է այս հուշարձաններն անվանել «կիկլոպյան ամրոցներ»¹ (հայկական միջավայրում՝ «աչքադարյան ամրոցներ»²):

Պաշտպանական համակարգերին նվիրված ուսումնասիրությունները հիմնականում հնագիտական հետախուզական աշխատանքների նախնական արդյունքներ են, որոնց առաջին օրինակները գալիս են 19-րդ դ. վերջերից: Այսպես, 1884 թվականին Ատրպետի կողմից ուսումնասիրվեցին Շիրակի պաշտպանական համակարգերը²: Արդեն

* Օգտվելով առիթից՝ շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Մարգահովիտի արշավախմբի ղեկավար Ա. Գևորգյանին և Սոթքի/Նորաբակի արշավախմբի ղեկավար Ա. Բորոխյանին արշավախմբերի մեջ ընդգրկելու, նյութերը տրամադրելու և խորհուրդների համար:

Աշխատանքում օգտագործված հապավումներն են. ՊԴ-պղնձեքարեդար/խալկոլիթ, ՎԲ-վաղ բրոնզ, ՄԲ-միջին բրոնզ, ՈԻԲ-ուշ բրոնզ, ՎԵ-վաղ երկաթ, ՄԵ- միջին երկաթ:

¹ Առաջին անգամ այս տերմինը օգտագործել է Հ. Շլիմանը:

² Ատրպետ, Շիրակի աշխատարեան ամրոցները, Ազգագրական հանդես, № 2., Թ., 1914, էջ 165-188:

1930-ական թվականներից Ա. Հաջյանը, Լ. Գյուզալյանը, Բ. Պիոտրովսկին³ հաշվառեցին Արագածի և Մևանի ավազանի հնագույն պաշտպանական համակարգերը: Հայաստանի պաշտպանական համակարգերի դասակարգման առաջին փորձն իրականացրեց Թ. Թորամանյանը⁴: 1960-ական թվականներին Ս. Եսայանի և Կ. Ղաֆադարյանի⁵, ապա Ս. Զիլինգարյանի⁶ կողմից ուսումնասիրվեցին ներկայիս Տավուշի մարզի, Գ. Միքայելյանի⁷ կողմից Մևանի ավազանի մի շարք պաշտպանական համակարգեր: 1995 թ. Ա. Սմիթը և Կ. Ղաֆադարյանը թվայնացրեցին Արարատյան ու Շիրակի հարթավայրերի պաշտպանական համակարգերից մի մասի խորհրդային շրջանում կատարված տոպոհանությունները⁸: Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրման, դրանց տիպաբանության և դասակարգման մեջ մեծ դեր ունեն Գ. Արեշյանը և Կ.

³ Аджян А., Гюзяян Л., Пиотровский Б., Циклопические крепости Закавказья, Сообщение Государственной Академии Истории Материальной культуры, №1-2., Л., 1932., с. 61-64; Пиотровский Б., Гюзяян Л., Крепости Армении доурартского и урартского времени, Проблемы истории материальной культуры № 5-6., Л., 1933, с. 50-59; Пиотровский Б., Археология Закавказья, с древнейших времён до I тысячелетия до н.э., Л., 1949, с. 65.

⁴ Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Ե., 1942, էջ 11-30:

⁵ Եսայան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Շամշադինի մի քանի կիկլոպյան ամրոցների մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 1., Ե., 1965, էջ 82:

⁶ Զիլինգարյան Ս., Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան կառույցները, - «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), № 1, Ե., 1968, էջ 221-231:

⁷ Միքայելյան Գ., Եսայան Ս., Շամշադինի և Կրասնոսելսկի շրջանների կիկլոպյան ամրոցները, ՊԲՀ, № 3, Ե., 1968, էջ 289-296; Միքայելյան Գ., Ուելիքուխի երկրի կենտրոնական կիկլոպյան ամրոցը, ՊԲՀ, №1 Ե., 1964, էջ 119-132; Միքայելյան Գ., Սարտունու շրջանի կիկլոպյան ամրոցները, ՊԲՀ, № 3 Ե., 1966, էջ 234-247; Միքայելյան Գ., Լճաշենի կիկլոպյան ամրոցի կոմպլեքսը, ՊԲՀ., № 1, Ե., 1965, էջ 284-290:

⁸ Smith A., Kafadarian K., New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia, Iran, Vol. 34, London, 1996, p. 24.

Ղաֆադարյանը⁹: Պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրման մեջ վերջին շրջանում մեծ նշանակություն ունեցան հայ-իտալական հնագիտական արշավախմբի¹⁰ և հայ-ամերիկյան ArAGATS նախագծի¹¹ աշխատանքները Սևանի ավազանում և Արագածոտնում:

2011 թ. սկսած հնագիտական նոր աշխատանքներ են ընթանում Գեղարքունիքի (հայ-գերմանական արշավախումբ) և Լոռու (հայկական արշավախումբ) մարզերում¹², որոնք նոր տվյալներ են հաղորդում հնագույն Հայաստանի ամրոցաշինական համակարգերի զարգացման մասին:

Սոթք 2

Սոթք 2 բնակավայրը գտնվում է Գեղարքունիքի մարզի համանուն գյուղի տարածքում: Բլրի հարթ վերնամասը մոտ 4,5 հա է և օղակված է բլրի ռելիեֆը կրկնօրինակող պարսպաքարերով: Պարսպապատ հատվածը մոտ 0,5 հա է:

Բնակավայրի պաշտպանական համակարգը պատկանում է բլրի վրա կառուցված ամրոցների թվին, իսկ ամրոցը իր հատակագծում ունի ձվաձև/օվալաձև գծագրություն: Ընդ որում այս տիպին պատկանող

⁹ Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը վաղ դասակարգային հասարակության և պետական առաջին կազմավորումների ճամանակաշրջանում, Հայկական ճարտարապետության պատմություն (այս. ՀՃՊ) հ., 1, Ե., 1996, էջ 68-87:

¹⁰ Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y., Sanamyan H. The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores, Documenta Asiana VII, Roma, 2002.

¹¹ Smith A., Badalyan R., Avetisyan P., Greene A. Minc L., The Foundation of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit plain, Armenia, The Oriental Institute, Chicago, 2009.

¹² Այս արշավախմբերի նախնական հաշվետվությունների համար հմնտ. Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Մարգահովիտ բնակավայրի պեղումները, Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2012, էջ 118-120; Kunze R., Bobokhyan A., Pernicka E., Meliksetian K., Projekt Ushkiani. Untersuchungen der Kulturlandschaft um das prähistorische Goldrevier von Sotk, Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte 67, Halle, 2013, p. 49-88.

ամրոցներն իրենց զուգահեռներն ունեն ինչպես Սևանա լճի ավազանի հարավային կողմում, այնպես էլ Շիրակի և Արագածի տարածաշրջանում (Սևանի՝ Սուրադ քաջ, Քարի դուռ, Բերդի Դար¹³, Շիրակի Ծիլքար/Թոփ-քար¹⁴, Լեռնակերտի՝ Վերի բերդ, Աշտարակի՝ Ծաղկահովիտ,¹⁵ Լոռու՝ Մարգահովիտ ամրոցները):

Ամրոցն, իր բնույթով պատկանում է դիտակետ-ամրոցների թվին, ինչը հաստատգրվում է պեղումներից ստացված արդյունքներով:

Սորք 2-ի պաշտպանական համակարգի պեղումները նպատակ ունեին լուծելու ամրոցի թվագրության խնդիրը: Հնագիտական փոսորակներից մեկը դրվեց ամրոցի հյուսիսարևելյան մասում՝ մուտքերից մեկի պարսպաշարի երկայնքով (Պղ. Զ):

Պարզվեց, որ պարսպապատը գտնվում է նույն մակարդակի վրա, ինչ ՄԲ-ՈՒԲ մշակութային շերտը. այստեղից ստացված ռադիոածխածնային 2 տվյալներով այն թվագրվում է Ք.ա. 17-15-րդ դդ., որի տակ ի հայտ է գալիս ՎԲ շերտը՝ կավածեփ հատակով, որը թվագրվում է՝ Ք.ա. 29-27-րդ դդ. (Նկ. 1):

Սորք 2-ը պատկանում է պարզ մուտք ունեցող ամրոցների թվին: Մուտքերից մեկը, տեղակայված է բլրի հյուսիս-արևմուտքում և ունի Ու-աձև հորինվածք, արտաքինից այն նման է աշտարականման կառույցի:

Պարիսպները շարվել են բազալտի մշակված մեծ կտորներից: Այդ մշակաման հետքերը երևում են ինչպես անխաթար մնացած պարսպաքարերի, այնպես էլ անցյալ դարի 60-ական թվականներին պարսպաքարերի տեղափոխման հետևանքով բլրի հարավ-արևելյան հատված տեղափոխված քարերի զննությունից:

Նորաբակ 1

Նորաբակ 1 ամրոց-բնակավայրը գտնվում է Սորք 2 բնակավայրից մոտ 5 կմ հարավ-արևելք, համանուն գյուղի տարածքում:

Այն պատկանում է լեռնային հրվանդանին կառուցված ամրոցների տիպին, որոնք զուգահեռներ ունեն ինչպես Սևանա լճի հարավային ավազանի, այնպես էլ Շիրակի և Արագածի տարածաշրջանում (Սևանի՝

¹³ Sanamyan H., նշվ. աշխ., 2002, էջ 326:

¹⁴ Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., 1996, էջ 82:

¹⁵ Smith A., and al., նշվ. աշխ., էջ 184:

Հերի բերդ, Բելի կյուչ, Ջադացձոր, Այրք, Քոլ պալ¹⁶, Շիրակի՝ Ցոդամարգ 1, Փոքր բերդ և Լուսակերտ, Արագածոտնի՝ Ուշան և Մոսկան¹⁷ ամրոցները):

Նարաբակ 1-ը պատկանում է եռանկյունաձև/սեպաձև ամրոցների տիպին՝ կրկնօրինակելով հրվանդանի եզրագծերը:

Այս ամրոցի և դամբարանադաշտի մասին առաջինն անդրադարձել են Սևանի ավազանի հայ-իտալական հնագիտական հետախուզական արշավախմբը¹⁸: 2012-2013 թթ. հայ-գերմանական արշավախումբը պեղումներ կատարեց հիշյալ դամբարանադաշտում և ամրոցի պահակակետ/դիտակետի մուտքերից մեկի մոտ:

Նորաբակ 1-ը բնակեցված է եղել դեռևս ՎԲ-ից, իսկ պաշտպանական համակարգը հավանաբար կառուցվել է ՈւԲ ուշ փուլում և լայնորեն կիրառվել ՎԵ-ՄԵ-ում:

Նարաբակ 1-ի ամրոց-բնակավայրը քաղաքնային տիպի բնակավայր է, որը կարող է պատկանել ուրարտական աղբյուրների É.GAL-ներին, ինչի մասին վկայում են բնակավայրի հսկայական չափսերը, և մոտակա համաժամանակյա դամբարանաբերդերը:

Խորհրդային տարիներին ամրոց-բնակավայրը մեծ վնաս է կրել կառուցապատումների հետևանքով, իսկ 1990-ական թթ. պարսպաքարերի մի մասը օգտագործվել է պաշտպանական նկատառումներով հայ ազատամարտիկների կողմից:

Նորաբակ 1-ի պաշտպանական համակարգը առանձնանում է դեպի ամրոց տանող մուտքերի ձևերով և քանակով (5 մուտք): Մուտքերից չորսը տեղակայված է հարավային, հարավ-արևելյան և հյուսիս-արևելյան հատվածներում, իսկ 5-րդ մուտքը՝ հյուսիս-արևմտյան մասում, դիտակետից դեպի բուն ամրոցի ներս տանող ճանապարհին: Այն իր հատակագծով և հատկապես բազմաֆունկցիոնալ բնույթով նմանվում է ուրարտական շրջանի ամրոցներին: Հյուսիս-արևելյան մուտքերի միջնատարածքում նկատելի է կիսակլոր աշտարականման որմնահեց հիշեցնող պարսպաշարը, ինչը ճարտարապետական տեսանկյունից հավելյալ ամրություն է հաղորդել:

¹⁶ Sanamyan H., նշվ. աշխ., 2002, էջ 326:

¹⁷ Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 86:

¹⁸ Biscione R., նշվ. աշխ., էջ 72:

Պղ. Բ-ում իրականացված հնագիտական աշխատանքները ցույց տվեցին, որ ամրոցի մուտքն ունի ճարտարապետական հետևյալ լուծումները. 1) նախ մուտքի հատվածն իր շրջակայքով մշակել են, 2) այնուհետև տեղակայել ամրոցի պարսպաքարերը, 3) որից հետո միջին մեծության քարաբեկորները տեղակայել են կավածեփ հատակին (ամրության նպատակով), 4) որից հետո լցրել են երկշարք խճաքարեր՝ ստեղծելով դարավանդաձև հարթակ (Նկ. 2):

Պահպանված պարիսպները ամենախոցելի հատվածներում երկշերտ են, տեղ-տեղ եռաշար շարվածքով. ընդ որում քարերի մշակման եղանակը այստեղ համեմատաբար լավ է երևում, մասնավորապես որոշ քարերի վրա նկատվում են կլորավուն ակոսներ:

Մարգահովիտ

Մարգահովիտ ամրոցը գտնվում է համանուն գյուղում, Լոռու մարզ: Պաշտպանական համակարգը թվագրելու համար՝ հուշարձանի հարավ-արևմուտքում, պարսպին կից և նրա վրա դրվեց փոստրակ (Պղ. Գ), ուր ենթադրվում էր բնակավայրի մուտքերից մեկը:

Մարգահովիտ ամրոցը պատկանում է բլրի վրա կառուցված ամրոցների տիպին, իսկ պարսպաքարերը կրկնօրինակում են բլրի ռելեֆը՝ հատակագծում ունենալով ձվաձև գծագրություն:

Եվ առկա նյութը, և ճարտարապետական լուծումները վկայում են, որ քննարկվող ամրոցը թվագրվում է ՎԵ-ՄԵ-ով. այս մասին է վկայում հատկապես հատակ թվագրվող «սևանյան» տիպի դաշույնի հայտնաբերումը պարսպի համատեքստում:

Մարգահովտի պաշտպանական համակարգի մուտքը տեղակայված է հարավ-արևմուտքում՝ թեք գծագրությամբ (40°), իսկ մուտքի դիմաց առկա է Լ-աձև ուղղանկյուն աշտարականման որմնահեց հիշեցնող դիտակետը (Նկ. 3/2): Այս համակարգը բնորոշ է ինչպես խեթական, այնպես էլ և նորասորեստանյան¹⁹ և ուրարտական ամրոցաշինությանը²⁰:

¹⁹ Титов В., Архитектура хеттов и сиро-хеттов. Архитектура стран Передней Азии, Всеобщая история архитектуры, Т. 1., М., 1970, с. 242-247.

²⁰ Ղաֆադարյան Կ., Դիտողություններ ուրարտական ամրաշինության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1972, № 2, էջ 153-154:

Մարգահովիտ ամրոցը պատկանում է մուտքի մոտ մեկ աշտարակ ունեցող ամրոցների տիպին:

Ամրոցի պարսպաքարերը համեմատաբար լավ են պահպանվել: Նախ պարզվեց, որ պարսպաքարերի շուրջ ամենուրեք առկա են ստորին հատվածներից դեպի պարսպաքարերը տարածվող խճաքարեր, որոնք որոշակիորեն հանդիսանում են ամրաշինական համակարգի բաղկացուցիչը և ունեցել են ամրոցի անմիջական շրջակայքը խճապատելով հարթեցնելու և դրանով իսկ ամրացնելու կամ էսթետիկական միջավայր ստեղծելու նշանակություն: Պեղումների արդյունքում բացվեց պահակակետ/դիտակետ, և պարզ դարձավ որ ամրոցի կառուցման ժամանակ կիրառվել են հետևյալ ճարտարապետական լուծումները, որոնք առկա են նաև Նորաբակ 1-ում. 1) նախ մուտքի հատվածը իր շրջակայքով մշակել են, 2) այնուհետև կավաշերտի վրա տեղակայվել են մանր խճաքարեր, 3) որից հետո հսկայական պարսպաքարերը դրվել են անմիջապես խճաքարերի վրա, 4) այսպիսով ստանալով դարավանդաձև հարթակ (Նկ. 3/1):

Եզրակացություն

Պաշտպանական համակարգերի գործառույթի մասին նախկինում եղել են մի շարք վարկածներ: Սակայն մի բան է ընդհանուր բոլորի համար, և մասնավորապես, որ այդ համակարգերի ստեղծումը կապված էր կոմպլեքս հասարակական գործընթացների հետ²¹:

Ուսումնասիրողները Հայաստանի պաշտպանական համակարգերի առաջացման համար առաջարկում են տարբեր ժամանակագրություններ, սկսած ուշ ՊՂ-ից: Սակայն, պաշտպանական համակարգերի ուսումնասիրության և թվագրության խնդիրը հայ հնագիտության մեջ մնում է դեռևս չլուծված: Այս տեսանկյունից մեր կողմից հետազոտված վերոհիշյալ երեք օրինակները կարող են

²¹ Տ. Ռ. Ալիևը, ով ուսումնասիրել է ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան շրջանների (Ուտիք) պաշտպանական համակարգերը, գտնում է, որ այդ համակարգերը կառուցվում էին հարևան ցեղերից հարստության հիմնական աղբյուր հանդիսացող մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններին պաշտպանելու համար: Տե՛ս Алиев Р., Циклопические крепости Азербайджана, Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане 1979 г., Баку 1984, с. 27:

մասնակի ճշգրտումներ մտցել քննարկվող հարցում: Մասնավորապես, ամփոփելով վերը ներկայացվածը՝ կարող ենք խոսել երկու ժամանակագրական փուլերին վերաբերող ամրոցների մասին:

1. Վաղ - ի դեմս Սոթք 2-ի գործ ունենք ՄԲ-ՈԻԲ անցման փուլի (մոտ. Բ.ա. 1500 թ.) ամրոցի հետ, որն առանձնանում է իր պարզությամբ, որմնահեցերի և խճաքարերի դարավանդաձև հարթակի բացակայությամբ:

2. Ուշ - ի դեմս Նորաբակ 1-ի և Մարգահովտի ամրոցների գործ ունենք ամրաշինական համակարգի զարգացած տեսակի հետ, որին բնորոշ են աշտարականման որմնահեցեր, մուտքերի մոտ դիտակետերի և խճաքարերով դարավանդաձև հարթակի առկայություն, ինչն, ըստ մեր նախնական տվյալների, բնորոշ է ՎԵ-ՄԵ-ին (Բ.ա. մոտ 1000-700 թթ.). այս տիպի լավագույն զուգահեռներից է Շովինարի ամրոցը (Նկ. 4):

Ուշ փուլի ամրոցներն իրենց աշտարակներով և որմնահեցերով զուգահեռներ ունեն փոքրասահական՝ մասնավորապես խեթական աշխարհի ամրոցների հետ: Օրինակ՝ Բ.ա. 15-13-րդ դարերում խեթական պետության մայրաքաղաք Խաթուշան պարսպապատված էր նմանատիպ համակարգով, սակայն համեմատաբար ավելի հսկայական ծավալներ ուներ: Ինչ վերաբերում է խեթական ամրոցաշինական ավանդույթի ազդեցություններին, ապա նույնիսկ ուրարտական ճարտարապետությունը, ինչպես գտնում է Կ. Ղաֆադարյանը, կրում է խեթականի որոշակի ազդեցությունը²²:

DANIELYAN HENRIK
(IAE)

NEW DATA ON DEFENSE SYSTEMS OF ANCIENT ARMENIA

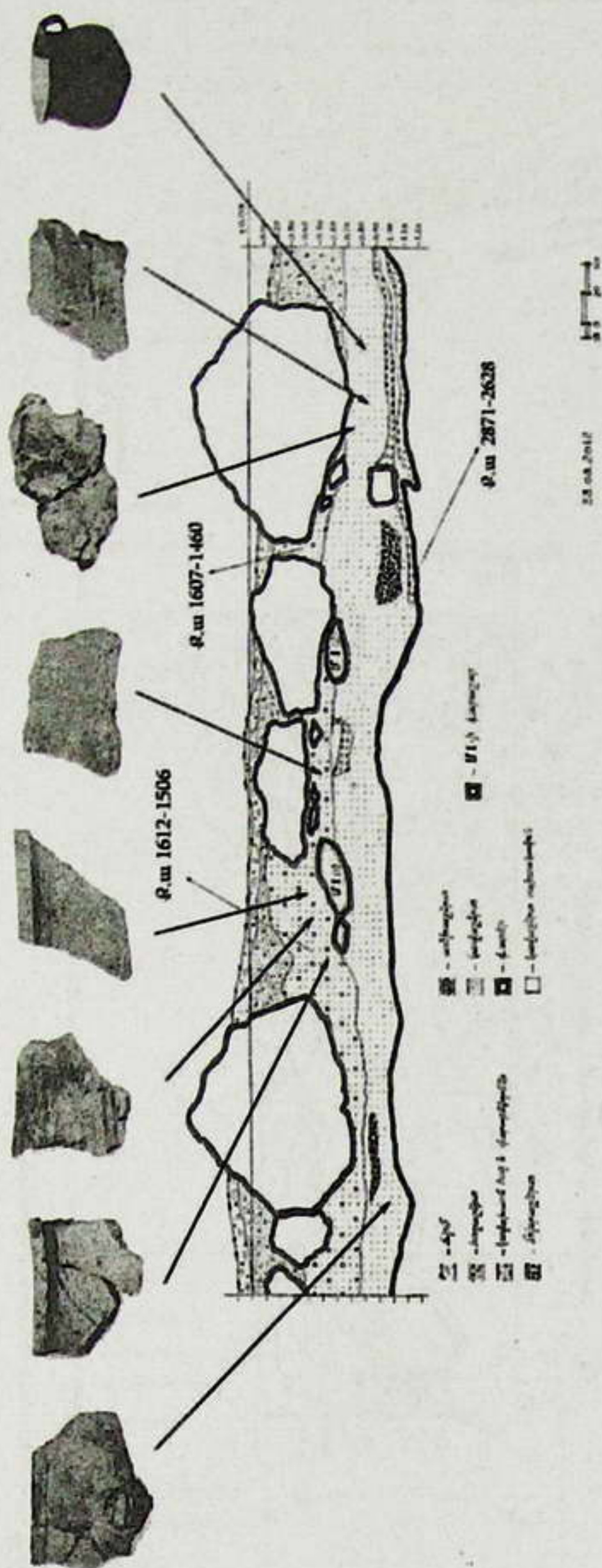
The aim of this article is to discuss a number of issues connected with fortress building practices of Bronze and Iron Age Armenia based on the material gained by recent excavations of three settlements - Sotk 2, Norabak 1 and Margahovit. According to the data obtained during the archaeological

²² Ղաֆադարյան Կ., նշվ. աշխ., 1972, էջ 154:

study, the mentioned fortresses can be divided into two chronological phases:

1. Early phase – the Sotk 2 fortress represents a construction of the Middle to Late Bronze Age transitional period (ca. 1500 BC) which is characterized by its simple structures, absence of buttresses, pavements and terrace platforms;
2. Late phase .- Norabak 1 and Margahovit fortresses represent a more developed building system with typical tower like buttresses, guarding posts at the entrances, pavements and terrace platforms, which should be typical to the Early and Middle Iron Ages (1000-700 B.C). The later phase fortresses with their towers and buttresses find parallels to fortification systems of Asia Minor and especially that of the Hittite world.

Земельный участок

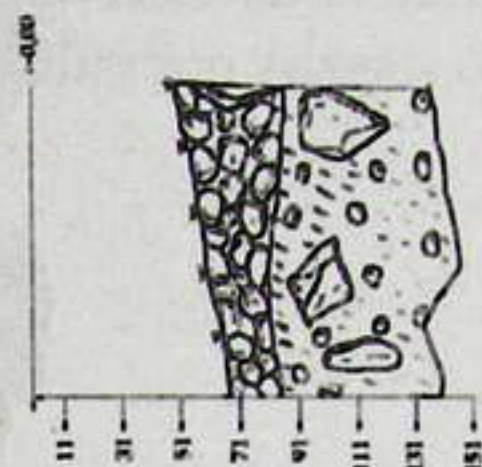

Նորաբակ 1, 2013
Պդ. Բ. Մ-3
Հարավային պարսպաշարի արևելյան պրոֆիլ

- -- պարսպաշարեր
- -- ճիւղաձիգ (մուգ շակտակաբարձի) և խմբարներ
- -- կապաձիգ (մուգ գլխավոր) և խմբարներ

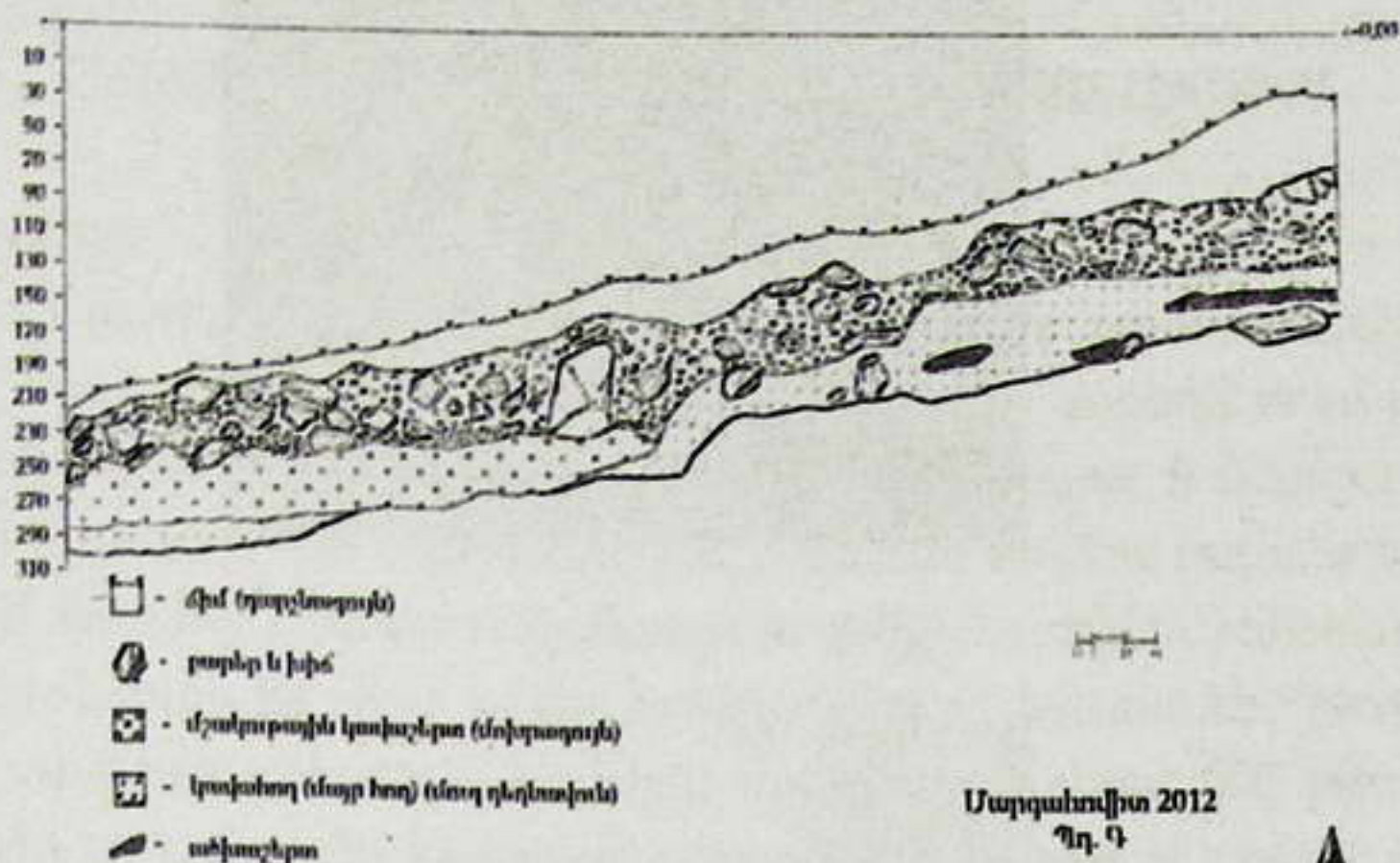
Նորաբակ 1, 2013
Պդ. Բ. Մ-3
Հարավային պարսպաշարի հարավային պրոֆիլ

Umsatzwachstum 2013

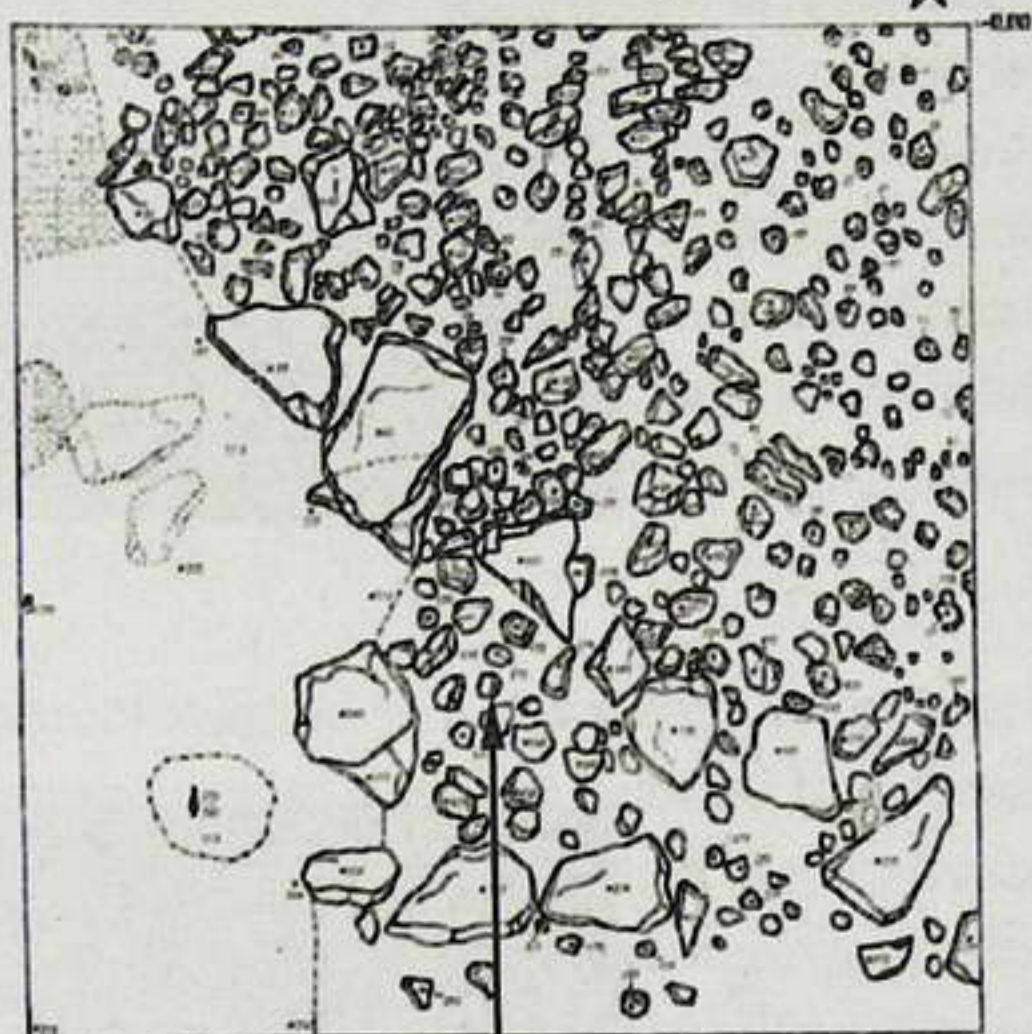
70.9

Արևմտյան պրոֆիլ:

Մայրօգնություն 2012

77.9

Պայմանական նշաններ

 — ամփոփ կապերն են
 — ամփոփ կրթամթերքներ
 — օգնականային խաղաղ
 — բազմա փոփոխ
 — դաշտային
 — ինտերֆեյսի մեծ բազմա
 — միասնական տեղեկություններ
 — բազմա

1

2

3

